

NAȚIUNEA ȘI SOCIETATEA. NAȚIONAL ȘI SOCIAL ÎN EPOCA UNIRII

Dinu Balan

Schimbările profunde de la începutul modernității se regăsesc, cu o intensitate aprte, în plan social-economic. Gh. Platon considera că este vorba de transformări structurale sau “revoluții”¹. Mai demult, în epoca interbelică, Ștefan Zeletin aprecia că Tratatul de la Adrianopol a deschis calea pentru capitalul străin, care a contribuit la modernizarea societății românești și crearea unei burghezii care, treptat, din alogenă devine autohtonă². Unii autori au dus mult mai departe o asemenea idee și au elaborat, pe baza modelului centru-periferie, teorii pasionante despre “colonializarea” societății românești. Este cazul lui Daniel Chirot, care, într-o carte recent tradusă, încerca să pună în evidență, pentru perioada 1821-1864, tranziția de la un sistem politico-economic de tip protocolonial la unul de tip colonial, pe baza schimbărilor produse în structura socială și în ceea ce privește apartenența celor care controlau capitalul, pe de o parte, și a mării majorității a populației, rurală și românească, pe de alta³. În orice caz, deschiderea spre Occident, cu un impact economic hotărâtor, care a transformat Principatele într-o sursă de materii prime și o piață pentru desfacerea mărfurilor europene, a fost însoțită de o modificare a stilului de viață, care s-a răsfrânt negativ asupra țărănimii. Stipulațiile Regulamentelor Organice cu privire la statutul și obligațiile țăranilor sunt elocvente pentru înrăutățirea condiției lor⁴. Și, dacă boierimea, într-o parte semnificativă a ei – după Andrew C. Janos, mica boierime – s-a transformat într-o burghezie care a acaparat aparatul de stat, formând o birocrație, dornică mai degrabă de carieră politică decât de afaceri, constituind nucleul statului național și emancipându-l de sub tutele străină, oferind totodată protecție economică posesorilor de pământ, emanciparea țărănimii nu a fost posibilă până la reformele lui Cuza⁵. Nu întâmplător, țărănimea a fost o forță activă în perioada regulamentară, în plan social antagonismele nereducându-se, ci dimpotrivă. Dincolo de discursul egalitar, propovăduit la 1848 de pașoptiști, subordonarea problemei agrare aceleia naționale a contribuit la dănuirea “robiei clăcii” și la revolta țăranilor împotriva acestei stări de lucruri⁶. Răscoalele țărănești de la începutul anilor 1830, dar și revoltele, fuga de pe moșii, rezistența pasivă, au determinat o tensiune socială existentă pe tot parcursul epocii regulamentare⁷. După Gh. Platon, superioara înțelegere a problemei agrare de către țărani, în perioada care a precedat revoluția de la 1848, explică locul ei în programele revoluționare și justifică participarea țărănimii la evenimentele din acel an⁸.

Soluția pentru rezolvarea crizei era cunoscută: transformarea țăranului în om liber și proprietar⁹. Aceasta constituia și garanția formării națiunii române și a ridicării ei între națiunile civilizate ale Europei: “Împroprietărirea și emanciparea țăranilor e singurul mijloc de a ridica națiunea română la stima cuvenită unei națiuni civilizate și numărate între națiunile Europei [...]”¹⁰. Adăugată ideii iluministe a luminării poporului prin educație și cultură¹¹, propunerea emancipării și împroprietării țăranului era văzută ca o modalitate a democratizării societății românești, capabilă să asigure coerența luptei pentru îndeplinirea dezideratelor naționale. Cu atât mai mult cu cât țăranul era privit atunci, în plină epocă romantică, așa cum îl vedea mai târziu H. H. Stahl: păstrător “al curăției etnice și al tradițiilor neamului”¹².

Să nu ne pripim însă. Rare au fost opțiunile atât de radicale, precum aceea a împroprietării. Iar enunțarea lor doar și lipsa măsurilor concrete era congruentă retoricii pașoptiste și frazeologiei populiste uzitate în epocă.

În ceea ce-i privește pe conservatori, aceștia s-au opus cu fermitate unor idei îndrăznețe în plan social. Invocarea armoniei și ordinii sociale ca imperative ale evoluției societății și teama boierilor față de emanciparea populației¹³ au determinat o menținere a țăranilor în condiția

injustă de clăcași. Or, tocmai această ordine socială “deosebea cel mai mult Principatele Dunărene de lumea apuseană și le dădea un caracter oarecum medieval în viața lor politică și economică”¹⁴. Revista “Conservatorul” propunea menținerea sistemului în funcțiune, adică a clăcii. Pentru îmbunătățirea situației țăranilor se propuneau doar măsuri ameliorative, nu reforme de profunzime¹⁵. Nici nu e de mirare, în condițiile în care însăși existența claselor sociale era negată¹⁶. Chiar și progresiști precum Ion Codru Drăgușanu, apreciau că “feudalism n-au (sic!) esistat” în Principatele extracarpatiche, iar decăderea socială a țăranului, ajuns “ca și simbolul servituței”, este pusă pe seama terorii arendașilor și a exploataării din partea clasei superpuse¹⁷. Sau cum se exprima L. Thouvenel, “În Muntenia, sultanul apăsa asupra domnitorului, domnitorul asupra boierilor și boierii asupra țăranilor. Exista o tiranie ierarhică [...]”¹⁸. Cu toată situația lor dificilă, țăranii sunt speranța regenerării națiunii¹⁹. O situație posibil de identificat pe întregul continent, unde, datorită ecloziunii ideilor herderiene și răspîndirii concepțiilor romantice, țăranii întruchipează geniul și specificul național²⁰. Aceasta în ciuda faptului că secolul al XIX-lea este un secol de pronunțate divizări și confruntări sociale. Căci ideea purității și originalității țăranimii servea direct scopurilor naționale. Iar dificultățile sociale au fost surmontate de “consolidarea instituțiilor statului și așezarea ideologiei naționale, ca religie a unității, peste diviziunile sociale”²¹.

Și străinii făceau distincția între “poporul de jos” și “clasele de sus”, considerându-i pe săteni partea cea mai pură a națiunii. J. E. Neigebaur oferă o caracterizare antagonică a celor două straturi ale societății: “Poporul valah, un neam de oameni foarte frumoși, se deosebește prin obiceiurile sale simple, curățenie și sinceritate; dar cei din clasele de sus s-au molipsit în mare măsură de tarele Fanarului și aproape că au devenit ei înșiși greci”²². Iar Hippolyte Castille aprecia că cei mai mulți membri ai clasei conducătoare românești nu erau pământeni, ci coborâtori din familiile venite cu domnia fanarioți²³. “Fondul națiunii se compune – scria un alt francez – din țărani; deși rămas religios, devotat muncilor agricole; deși și-a conservat tradițiile și limba străbunilor; deși există o răbdătoare resemnare, o credință în continuitatea rasei românești, o speranță într-un viitor mai bun, țăranul poartă stigmatele unei lungi suferințe, ale privațiunilor și greutăților unui crud servaj; a devenit întunecat, tăcut, egoist, abrutizat”²⁴.

Pașoptiștii au pretenția de a se identifica cu țăranii, dar nu reușesc decât să se constituie în “legatari ai națiunii întregi”²⁵. În fond, fac parte dintr-o lume diferită de aceea a țăranilor. Educați în Occident și asumându-și vocația de “trezitori” ai națiunii și de instrumente ale realizării statului-națiune, sunt ruși ireversibil de popor, fapt pe care-l simt ei înșiși, deși, uneori, această realitate îi deranjează mai puțin²⁶. A. D. Xenopol considera că “relațiile între clasa conducătoare (altădată boierii) și țăranii, au luat numai de la un timp încoace caracterul politic. [...] Mai înainte era între boieri și țăranii numai un raport economico-social”, situație existentă până în secolul al XIX-lea²⁷. Așadar, ei nu formau nici măcar un corp politic coerent. Există conștiința națională în afara unei conștiințe politice? Se poate ajunge la conștiința politică fără proprietate și alfabetizare?

Ruptura e vizibilă și în limbă. Participant la evenimentele de la Blaj, din mai 1848, Alecu Russo conștientiza discrepanța dintre limba folosită de revoluționari și cea țărănească. Fruntașii revoluției transilvănene se risipeau într-o “babilonie de cuvinte stropșite și smulse din latinește”²⁸. Evident, un limbaj neînțeles de țăranii, ca și “pompoasa frazeologie” a lui Heliade Rădulescu²⁹. S-a spus că masa plebei era foarte apropiată de palierul ideilor elitei românești și că ea a fost influențată nemijlocit, cel puțin în Transilvania. I-a ajutat legătura dintre speranțele democratice și instituția credinței, slujitorii Bisericii și mesajul acestora³⁰. Doar că – aflăm de la Sorin Antohi – acest nou discurs ideologic rezultat prin fuziunea discursului liturgic și a celui științific, cuprindea, în dimensiunea sa neliturgică, o noutate “deconcertantă” a lexicului, iar, pe de altă parte, drepturile și nevoile invocate de propaganda revoluționară nu erau cele solicitate de țăranii³¹.

Țăranul reprezenta mai degrabă un element de decor, absolut necesar pentru a fi invocat în justificarea acțiunilor pașoptiștilor. Privirea aruncată asupra sa are o pronunțată tentă etnologică, mai puțin o lucidă apreciere a situației sale sociale și naționale. Este încărcat,

simbolic, cu atributele perenității și purității naționale. Iată un exemplu, redat în “Alăuta românească”: “[...] simțirea plină de entuziasm ce m-au cuprins la una din reprezentațiile unde sătenii, în a lor port național aducea înaintea ochilor mei icoana acelor vechi romani păstori, aceasta era chiar o credincioasă probă a costumului celui antic.

Mi s-a părea acest mare popor [roman] înturnat între noi, începând o carieră nouă și potrivit cu înfrăurirea timpului de astăzi menind a lui a doua mărime, numai prin folosuri cătră omenire și prin câștigarea acelu feliu de slavă deosăbită care însămnăză adevărata întemeiere a civilizației și a cării scopos este numai îndeplinirea meșteșugurilor, a științelor și a tuturor virtuților ce le însoțesc”³².

Această situație era agravată de pasivitatea țaranului român. Într-un memoriu de la sfârșitul epocii fanariote, se aprecia că “Le paysan n'est actif que sous ses premieres besoins et son moral est presque nul”³³. Să se fi schimbat situația în epoca pașoptistă? Principele Nicolae Suțu, un conservator, relatează că, la 1848, “la noi poporul era liniștit și inofensiv. Nu s-ar fi impresionat, afară doar de o momeală sigură, pe care boierii nu erau prea interesați s-o dea”³⁴. Evident, pașoptiștii au proiectat idealurile lor asupra națiunii, încercând să evidențieze faptul că revoluția de la 1848 reprezintă o revoluție a întregului popor³⁵, sau, în formularea lui Ion Ghica: “Cugetătorul și organizatorul a fost națiunea”³⁶. Situația era foarte diferită în Transilvania, unde contradicțiile sociale și naționale, foarte puternice, convergeau, iar elita politică și culturală a românilor se identifica cu aspirațiile întregii comunități românești³⁷.

Revenind la Principatele extracarpătice, imaginea “*mozaicului social*”, a unui sistem anacronic ce împarte “societatea locuitorilor pământeni și omodoxi în șaptesprezece clase sau caste, fiecare cu denumirea ei, cu calitatea proprie în bazele Constituției [în fapt, a Regulamentului Organic – n. ns. D.B.], înaintea legilor și naintea prejudecăților sociale”, reprezintă o dovadă peremptorie a conștiinței divizării națiunii³⁸. Nu poate, de aceea, să ne mire prioritatea acordată de mase aspectelor sociale și urmărirea “interesului național” în măsura în care li se inocula maselor ideea conform căreia construirea statului-națiune era calea de rezolvare a problemelor proprii³⁹. Căci, aprecia Iorga, “Țeranii nu voiau nici libertate, nici egalitate, nici constituție: toate acestea li se păreau ca închipuirile unor rătăciți. Ei voiau numai pământ, pământ propriu, cu drept de moștenire, pe care mulți dintre revoluționari voiau să li-l dea. Aceasta era pentru ei chestia cea mai însemnată; restul numai o aparență strălucitoare și trecătoare”⁴⁰. Nici în vremea lui Cuza nu s-a schimbat această percepție. Contemporan cu evenimentele, Nicolae Suțu considera că votul maselor pentru a consacra lovitură de stat din 2/14 mai 1864 nu era decât “votul smuls unei populații care nu-și dădea seama la ce încercare era supusă și care totdeauna n-a știut decât să asculte cu ochii închiși de autoritate, oricare ar fi fost ea.

La noi masele n-au altă opinie decât cea care li se vâra în cap de către agenții puterii; o primesc orbește pentru că niciodată nu le-a fost dat să judece și asta pe bună dreptate”⁴¹ [subl. ns. D.B.].

Nu a existat o preocupare continuă centrată pe nevoile țaranului. În deceniul al treilea din veacul al XIX-lea, Ionică Tăutul, considerat unul dintre cei mai “liberali” autori ai vremii, se ridică împotriva mării boierimi, în calitatea ei de deținătoare a privilegiilor economice și a puterii politice, propunând o serie de reforme care să permită și accesul altor categorii la beneficiile protipendadei. Mării boieri erau înfierăți ca “vrăjmași ai patriei”, “puii năpârcii”, dar lipsesc, din propunerile lui Tăutul, măsurile pentru sprijinirea țăranilor⁴². În aceeași perioadă, Eufrosin Poteca deplângea extorcarea țăranilor de către boieri și robia țăganilor. Deși exista un sens social al “rumânilor”, colorat cu o expresie xenofobă – “săracii rumâni” fiind contrapuzi lacomilor venetici -, poziționarea boierilor (greci?) în afara comunității românești este motivată, mai degrabă, religios și umanitar⁴³.

Această dimensiune umanitară se păstrează și în anii 1840. Kogălniceanu saluta dispoziția legislativă a Adunării Obștești a Moldovei din 1844, de “dezrobire a țăganilor mănăstirești și a celor a[i] ocăruiii”, în temeiul iubirii de oameni, al progresului (“fii ai veacului nostru”) și a contribuției la gloria patriei (“ne înalță țeara deopotrivă cu staturile cele mai civilizate, în privirea principiului moralului și a dreptății”)⁴⁴. Emanciparea s-a și produs, ca

urmare a unor legi în acest sens, din anii 1840 și 1850. Apelul său pentru răscumpărarea țiganilor boierești invoca noblețea inimilor stăpânilor de robi și principiul fraternității tuturor oamenilor⁴⁵.

Anii 1840 vor cunoaște însă și ideile democratice, răspândite, prin intermediul acțiunilor revoluționare. “Scânteia cerească a emancipației”⁴⁶ a fost vehiculată în timpul revoluției de la 1848 în Țara Românească. Cei care au explicat țăranilor că soarta lor se poate schimba prin lupta împotriva relelor pricinuite “nației românești [de] sistema boierilor până acum” și i-au pus să jure că “să vor lupta până la moarte pentru nația românească și pentru acea constituție”⁴⁷ au fost pașoptiștii, conducători ai revoluției. Acest lucru a fost posibil și prin mutațiile conceptuale survenite în perioada pașoptistă⁴⁸. O identificare a poporului cu națiunea este evidentă, chiar dacă există o supraapreciere a primului termen – poporul -, perceput ca fiind viu, organic, capabil să personifice națiunea, să o idealizeze și să o apropie de fiecare individ, ca o categorie ce înglobează alte noțiuni importante, precum societatea, națiunea, statul⁴⁹.

Vom insista în rândurile următoare asupra locului și rolului problemei agrare în constituirea unei comunități naționale, în viziunea revoluționarilor de la 1848 în Țara Românească. Prin articolul 13 al *Proclamației de la Islaz* se cerea emanciparea clăcașilor și împrumutarea lor prin despăgubire⁵⁰. În viziunea lui Bălcescu, revoluția de la 1848 se cuprinde, în întregime, în acest articol 13, celelalte puncte fiind o reproducere, în forme mai evaluate, a programului revoluției de la 1821⁵¹: “Românul *proprietar*, acesta este glasul poporului la 1848”. Importanța acestei probleme era recunoscută la 9/21 iulie 1848, când Guvernul provizoriu din Țara Românească a emis decretul pentru constituirea Comisiei proprietății, în care urma să intre un număr egal de “proprietari” și săteni, în fiecare județ trebuind să fie ales câte un reprezentant din fiecare categorie. Scopul era de a da “o soluție frățească” problemei agrare⁵². La 5/17 august 1848, un decret al Locotenenței domnești decidea apropiata deschidere a lucrărilor Comisiei și numea președintele (Alexandru Racoviță) și vicepreședintele (Ion Ionescu de la Brad)⁵³. Cu numai două zile înainte, o proclamație către proprietarii de moșii “cei reacționari” le solicita rezolvarea problemei agrare, în propriul lor interes⁵⁴.

La 9/21 august 1848, C. A. Rosetti, directorul Ministerului Dinăuntru, deschidea lucrările Comisiei proprietății, trasându-i sarcina de a îndepărta “singurul nor ce a întunecat libertatea noastră”, anume “chestia proprietății”. Adresându-se reprezentanților sătenilor, le declara că ei se confundau cu țara, că erau 2,5 milioane și “pâinea ce hrănește pe tot omul voi o dați”. Tot lor le revenea datoria să apere și să “fericească” țara. Proprietarilor, C. A. Rosetti li se adresa ca fiind “partea cea mai inteligentă a nației” și le spunea că Dumnezeu “a făcut pământul pentru toți”. Răspunderea lor era imensă, întrucât, prin deciziile pe care urmau să le ia, influențau decisiv “firul vieții românilor”⁵⁵.

Dezbaterile Comisiei proprietății s-au desfășurat în opt ședințe, între 10/22 august și 18/30 august 1848 (doar în 15/27 august s-a făcut o pauză)⁵⁶. La 19/31 august 1848, deputații “proprietari” au determinat Locotenența domnească să suspende lucrările Comisiei⁵⁷.

Principalele aspecte care rețin atenția în ceea ce privește atitudinea și doleanțele țăranilor, exprimate în cadrul lucrărilor Comisiei, sunt următoarele:

1. Invocarea “sfintei Constituții” (programul de la Islaz)⁵⁸;
2. Respingerea Regulamentului Organic, care era apreciat de țărani ca fiind un “[...] jug de fer și robime, pus în capul nostru cu silnicie și fără de scirea obșteștii țări a românului”⁵⁹;
3. Incriminarea clăcii ca robie⁶⁰. Chiar și o parte a reprezentanților proprietarilor au recunoscut că sistemul clăcii îi împovărează peste măsură pe țărani⁶¹;
4. Au obținut ca munca să fie declarată “sfântă”, în cursul celei de-a treia ședințe, din 12/24 august 1848⁶²;
5. Au dat dovadă de patriotism și sentimente naționale⁶³.

Având convingerea apartenenței la patrie, deputații săteni din Comisia proprietății vorbeau de “muma patrie”⁶⁴. Rolul țăranilor în apărarea pământului strămoșesc era evidențiat de Neagu Benescu, în prima ședință, din 10/22 august 1848, a Comisiei proprietății: “[Pământul] L-a păzit plugarul, vierul și toți locuitorii de pământ, cu sabia smereniei sale și cu sudoarea vieții

sale; cu smerenia au împlânzit sabia vrăjmașului, cu sudoarea au hrănit atât pe vrăjmași, la cari mulți s-au jertfit, cât și trecerea unei puteri asupra alteia”⁶⁵. Conștiința faptului că țărani formează patria reiese și din cuvântul deputatului sătean Ilie Ghenoiu, care afirma că “Aceasta e Țara Românească de la Neamț până la Muscel, de la munți până la Dunăre” și că țara nu este “îngrădită cu gard de nuele, ci cu fiii noștri”⁶⁶. Țăranii reprezentau statul, în viziunea deputatului Neagu Benescu: “[...] noi suntem Statul și noi suntem și Vistieria”⁶⁷. Tot el afirma: “Dacă statul nu va avea putere, eată noi îi dăm putere și nu vom lăsa a se rușina statul nostru de națiile vecine”⁶⁸. Iar un alt deputat țăran completa: “Poporul român este statul, pentru că el împlinește toate câte se cer în țara aceasta”⁶⁹.

Poate cea mai remarcabilă doleanță legată de apartenența la corpul națiunii este aceea de a fi considerați parte a națiunii, cu toate drepturile ce decurg de aici: “[...] întindeți mâna – se adresa Badea Albulescu boierilor – a încheia toate clasele societății într-un singur corp pe care să-l putem numi fără rușine Nația Română”⁷⁰. Acesta era dreptul țăranilor, căci, argumenta deputatul sătean Iordache Buga, “La orice cerere a mumei noastre patrii, suntem în picioare, că aceasta este dreptate și frăție”⁷¹.

6. Au cerut împrumutarea, chiar cu răscumpărarea clăcii: “vrem să ne răscumpărăm de robie! să fim proprietari”⁷².

Această problemă a stârnit, evident, controverse între țărani și boieri. Reprezentanții proprietarilor au prezentat claca drept o chirie. Deputatul Lenș definea, la 11/23 august 1848, claca “o simplă chirie, o indemnizație din partea săteanului către proprietar”⁷³. El a prezentat și un calcul al “chiriei”, adică claca și dijma, însumând 107 lei și 10 parale de fiecare pogon primit în folosință⁷⁴.

După ce deputații “proprietari” au obținut recunoașterea și declararea proprietății ca “sfântă” – argumentele proprietarilor fiind prezentate în ședința din 12/24 august⁷⁵ -, Lenș declara la 14/26 august: “Principiul expropriației, dacă nu va călca sfințenia proprietății, îl primesc; altminterlea nu-l primesc”, ceea ce era un paradox. Accepta exproprierea doar în urma cunoașterii prealabile a câtimei de pământ ce urma a fi cedată clăcașilor⁷⁶. Un alt reprezentant al boierilor, Cernătescu, cerea ca împrumutarea să nu fie “silnică” (pentru boieri, se înțelege!)⁷⁷, iar deputatul Robescu aprecia, în ultima zi a dezbaterilor (18/30 august), că împrumutarea nu se putea face decât “prin rugăciuni, iar nu prin silă”. El se împotriva celor “cari vor a pune sarcini grele pe umeri slabi” (adică ale proprietarilor!)⁷⁸.

Reprezentanții sătenilor au cerut ca un sfert din întinderea moșiilor să fie destinat împărțirii în loturi pentru țărani⁷⁹. Preotul Neagu Benescu cerea pământ “pentru patru boi, două vaci, zece oi, un cal și doi rămători”, adică, calcula el, între 8 și 14 pogoane⁸⁰. Ilie Ghenoiu socotea că nu era suficient “un peticel de pământ”, ci “un petec îndestul”⁸¹. În ședințele din 17 și 18 august, țărani au acceptat și principiul despăgubirii⁸². Au respins însă propunerea deputatului Pleșoianu, formulată în ședința din 17/29 august, de a se acorda țăranilor doar câte două pogoane de pământ⁸³, precum și pe aceea a deputatului Robescu, exprimată a doua zi, care propunea 20 de stânjeni pătrați, în jurul satului⁸⁴.

Situarea pe poziții ireconciliabile în chestiunea proprietății i-a determinat pe proprietarii de pământ să solicite și să obțină dizolvarea Comisiei proprietății, fără nici o urmare practică pentru țărani. Astfel, în ciuda sentimentelor naționale exprimate de reprezentanții țăranilor, cu siguranță sub înrăurirea ideilor naționale ale clasei educate, divizarea s-a perpetuat și a fost suficientă pentru a menține săteanul în starea sa dificilă și injustă, de dăruire a tuturor energiilor sale pentru supraviețuirea lui și a familiei⁸⁵. Astfel, rămăneau fără acoperire declarațiile de principiu, altminteri extrem de generoasă: “Fiecare român de aci înainte este cetățean”⁸⁶. Vocația misionară a unui “popol care s-a sculat să pue în practică Evanghelia, care are drept bază dreptatea și frăția”⁸⁷ era doar afirmată, nu și confirmată. Țăranul avea să fie invocat în continuare drept chintesență a națiunii, dar drepturile sale erau ignorate. Conștiința apartenenței sale la națiunea română era împiedicată să se dezvolte.

După 1848, urgența rezolvării chestiunii agrare a fost trecută în plan secund, determinantă fiind “emanciparea țării” sau măcar “o reformă radicală a instituțiilor sale”, cum

raporta consulul Franței la București către ministrul Lamartine, încă din 14/26 martie 1848. El evidenția că cei mai radicali doreau “ansamblul libertăților politice”, iar moderații optau pentru reforme “imperios comandate de principiile umanității, justiției și de interesul general”⁸⁸. În același timp, o petiție transmisă domnitorului Țării Românești, Gh. Bibescu, în aprilie 1848, solicita, pe lângă reforme în cadru regulamentar, unirea “acestor deosebite clase și a le cufunda în interesul comun al patriei”⁸⁹. Principiile revoluționare, inclusiv împrumutarea sătenilor⁹⁰, sunt umbrite de urgența chestiunii naționale, cu deosebire după lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea din Franța și izbucnirea războiului Crimeii. C. A. Rosetti scria: “Sunt democrat împielit dar nu smintit. [...] Pe acest tărâm voiesc stindardul național. A fi o nație, făr-a mă ocupa astăzi de chestiile sociale”⁹¹.

Dar, totodată, pașoptiștii își exprimau opinia că poporul reprezintă “adunarea tuturor oamenilor dintr-o țară” și este necesară transformarea individului în cetățean, pentru a sigura suveranitatea națiunii⁹². Era vremea, declara Kogălniceanu, ca și “țăranul să fie privit ca cetățean”⁹³. Doar așa era posibilă unirea, considerată, în programul revistei “Steaua Dunării”, “interesul vital al patriei”, “singurul mod în stare de a consolida naționalitatea românilor”, de a satisface “dorința vie și logică a mării majorități a românilor”⁹⁴.

Ideea era reluată și dezvoltată de Costache Negri, în dezbaterile Adunării ad-hoc a Moldovei. La 18/30 decembrie 1857, el a formulat o propunere de împrumutarea a țăranilor, arătând că “în marea familie a unei nații [...] binele obștesc cuprinde neapărat în sine și binele fiecăruia în parte”, iar pentru a asigura apărarea și dezvoltarea țării, “trebuie ca elementul cel mai numeros și temeinic a[1] acestei țări să fie strâns legat de ea, încât pentru a apăra ceva trebuie să aibă și ceva de apărat [...]”⁹⁵. În fapt, nu exista nici o diferență între aceste argumente și acelea formulate cu câțiva ani în urmă de Bălcescu: “[...] pentru a avea o patrie, spre a o putea apăra, și a apăra naționalitatea noastră este de neapărată trebuință a face pe țăran proprietar; fără aceasta nu e viitor, nu e naționalitate [...]”⁹⁶. Ideea se va insinua mai puternic în timpul domniei lui Cuza. Un articol nesemnat din ziarul “Dîmbovița” semnala faptul că “nici o altă chestiune nu poate să aducă o mai mare schimbare în lucrurile țării decât îmbunătățirea soartei a 5 milioane de români. *A face ca toți țăranii să devie mici proprietari, ar fi a-i face cetățeni*”⁹⁷ [subl. ns. D.B.].

Pledoaria în favoarea drepturilor pentru țărani și a împrumutării lor este dusă de Kogălniceanu, cu pragmatismul caracteristic, în paralel cu acțiunile concrete pentru realizarea acestui deziderat. În ședințele Adunării Elective din Iași, din februarie 1861, el declara: “Cel de pe urmă cuvânt al Convenției [din 1858] este *fondarea naționalității române*. Și ca mijloc puternic întru aceasta ea a ales, a prescrie *rădicarea claselor de gios!* [...] înaintea interesului privat să ne gândim la interesul cel obștesc, ca înainte de a ne ocupa de moșiile cele mici ale noastre să ne ocupăm de moșia cea mare, *România*, cum făceau părinții noștri [...]”. Trebuia cointeresat “*greul poporului*”, căci “două mii de boieri nu fac o nație”⁹⁸. Iar în discursul cu privire la proiectul de lege rurală, rostit în ședința din 27 martie 1861, motiva necesitatea legii agrare prin aceea că “atinge interesele cele mai vitale a unei țări, ea atinge nu numai pe proprietarii de moșii, dar și un milion de locuitori, într-alte cuvinte însăși Nația”⁹⁹.

Sub guvernul lui Kogălniceanu, după realizarea loviturii de stat din 2/14 mai 1864, motivată de refuzul Adunării Elective de a aproba proiectul de lege rurală susținut de primul ministru¹⁰⁰, s-a reușit adoptarea reformei agrare¹⁰¹, care urma să intre în vigoare la 23 aprilie/5 mai 1865. A reușit legea, prin desființarea clăcii și împrumutarea țăranilor¹⁰², să modifice “condiția politică”¹⁰³ a țărănimii? Dacă ar fi să-l credem pe prințul Nicolae Suțu, nu. Referindu-se la detronarea lui Cuza¹⁰⁴, omul politic conservator scria în *Memoriile* sale: “Națiunea n-a participat, prin urmare, deloc la răsturnarea lui Cuza. Poporul asistă la desfășurarea evenimentelor cu cea mai desăvârșită indiferență și n-are nici o opinie”¹⁰⁵. Și memorialistul extindea judecata sa aspră la nivelul tuturor claselor: “Nu! O națiune cu mase absolut ignorante, cu o clasă mijlocie lipsită de luminile civilizației și care se pătrunde de doctrinele cele mai înaintate, spunându-i-se că reprezintă progresul, a cărei inteligență e împărțită după concepții în două tabere ostile ce predomină alternativ, o națiune hrănită cu teorii sterile, căreia după zece

ani de eforturi zadarnice nu i-au putut imprima cel dintâi pas spre progres material și spre prosperitate, nu poate sub asemenea auspicii decât da înapoi în loc să avanseze"¹⁰⁶.

Era o opinie tranșantă, dură, dar lucidă asupra societății românești. Iar țăranul român, care, în ciuda reformei agrare și a legii instrucției, a continuat să trăiască după un standard de viață foarte scăzut și a fost un factor pasiv al derulării vieții politice până după primul război mondial, putea avea, la mijlocul secolului al XIX-lea, o anume concepție despre națiune și – prin unele “elite” ale sale – cum erau deputații sătenilor în Comisia proprietății de la 1848 – să intuiască și chiar să afirme apartenența la corpul național. Cu toate acestea, asumarea unei identități naționale și participarea sa în procesul de construire a națiunii a fost scăzut în epocă. Votul cenșitar a contribuit la perpetuarea unei atari stări de lucruri. Nici nu trebuie să ne mire, dacă avem în vedere faptul că situația nu era, din acest punct de vedere, prea diferită în restul continentului. Chiar și în Franța, transformarea țăranilor în cetățeni, având conștiința deplină a apartenenței lor la națiunea franceză, s-a produs târziu, în ultima treime a secolului XIX și la începutul secolului XX¹⁰⁷.

Résumé

Cette étude poursuit la relation entre le problème social et le problème national dans l'époque du Règlement Organique. On analyse les causes de cette relation complexe et l'évolution des rapports entre les boyards et les paysans dans la période pre- et post-révolutionnaire.

D'une attention à part ont bénéficiés les travaux de la Commission de la propriété de 1848, étant évidentiées les doléances des paysans, leurs arguments étant contremis à ceux des boyards.

L'idée centrale de l'étude est celle de l'appartenance de la classe paysanne à la communauté nationale, par la résolution de la crise: donc la transformation du paysan en homme libre et propriétaire.

NOTE:

¹ Gh. Platon, *Geneza revoluției de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor*, Iași, Editura Junimea, 1980, *passim*. Vezi și Idem, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. I, Iași, Editura Universității “Al. I. Cuza”, 1995 (citată, *infra*, Gh. Platon, *Studii...*), pp. 144-166; *Geneza revoluției române de la 1848*.

² Șt. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, ed. a II-a, notă biografică de C. D. Zeletin, București, Editura Humanitas, 1991, *passim*.

³ Daniel Chirot, *Schimbarea socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, cu o prefață a autorului pentru ediția în limba română, traducere și postfață: Victor Rizescu, București, Editura Corint, 2002, pp. 147-193, cap. 6: *Tranziția la colonialismul modern (1821-1864)*.

⁴ Vezi și Andrew C. Janos, *Modernization and decay in historical perspective: the case of Romania*, în Kenneth Jowitt (ed.), *Social Change in Romania, 1860-1940: A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, Institute of International Studies, 1978, pp. 78-82.

⁵ *Ibidem*, pp. 82-84. Pentru boierimea din Moldova secolului al XIX-lea și ascendența ei socială, vezi Gh. Platon, Alexandru Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, Editura Academiei Române, 1995, pp. 91-129.

⁶ I. C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul organic*, București, Tip. Bucovina, 1934, p. 80 și *passim*.

⁷ Valerian Popovici, *Cauzele mișcărilor țăărănești din Moldova oglindite în rapoartele comisiilor de anchetă din anii 1831-1833*, în “Studii și cercetări științifice”, seria a III-a, Științe Sociale, Iași, V, 1954, 3-4, pp. 439-487; Idem, *Date noi cu privire la organizarea și reprimarea răscoalelor țăărănești din*

- Moldova din anul 1831, în “Studii și cercetări științifice”, Iași, Istorie, VII, 1956, fasc. 1, pp. 107-131; Gh. Platon, *Cu privire la pribegirea locuitorilor din Moldova în anul 1834*, în “Analele științifice ale Universității <<Al. I. Cuza>>”, Iași, Istorie-filologie, 1958, 4, pp. 49-60; Idem, *Izgonirea locuitorilor răzvrătiți de pe moșii. Contribuții la cunoașterea frământărilor țărănești din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în “Analele științifice...”, Iași, S. a III-a, a. Istorie, monografii, 1, 1966; Idem, *Contribuții la cunoașterea frământărilor țărănești din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848. Strămutarea locuitorilor*, în “Studii și articole de istorie”, București, Editura Academiei, IV, 1962, pp. 131-164; Idem, *Una din formele de luptă a maselor țărănești împotriva exploatării feudale în Moldova în preajma și în timpul revoluției de la 1848: fuga peste hotare*, în “Revista arhivelor”, an VI, nr. 1, 1963, pp. 141-155; A. Macovei și D. Vitcu, *Pagini de istorie socială. Frământări țărănești în Moldova (1848-1859). Studiu și documente*, Iași, Casa Editorială “Demiurg”, 1997, etc.
- ⁸ Gh. Platon, *Masele în revoluția română de la 1848*, în Idem, *Studii...*, I, p. 187.
- ⁹ N. Bălcescu, *Despre starea soțială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri*, în Idem, *Opere*, I/1, ed. critică de G. Zane, București, 1940.
- ¹⁰ Cf. articolul *Din România*, în “Gazeta Transilvaniei”, XXIV, 1861, nr. 6, p. 25, apud G. Bariț, *Scrieri social-politice*, studiu și antologie de Victor Chereșteșiu, Camil Mureșan, George Em. Marica, București, Editura Politică, 1962, p. 174.
- ¹¹ *Educația (creșterea)*, în “Foaie pentru minte, inimă și literatură”, II, 1839, nr. 11, pp. 83-84, nr. 12, p. 94, reluate în G. Barițiu, *op. cit.*, p. 52.
- ¹² H. H. Stahl, *Satul*, în “Criterion”, nr. 6-7, 1935, p. 3. Vezi și Claude Karnoouh, *Românii. Tipologie și mentalități*, traducere de Carmen Stoean, București, Editura Humanitas, 1994, p. 71.
- ¹³ Vezi “Conservatorul”, (1856-1857), pp. 85, 98.
- ¹⁴ T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale, 1856-1866*, Iași, Editura Alfa, 2000, p. 9.
- ¹⁵ “Conservatorul”, p. 155.
- ¹⁶ *Ibidem*, pp. 107, 112, 117.
- ¹⁷ Ion Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, ed. Romul Munteanu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956, pp. 104, 106.
- ¹⁸ L. Thouvenel, *La Valachie en 1838*, în “Revue de deux mondes”, nouv. sér., vol. XVIII, p. 570, apud T. W. Riker, *op. cit.*, p. 7.
- ¹⁹ Ion Codru Drăgușanu, *op. cit.*, pp. 106, 108.
- ²⁰ Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII-XX*, traducere de Andrei-Paul Corescu, Camelia Capverde și Hiuliano Sfichi, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 115 și *passim*.
- ²¹ L. Boia, *Două secole de mitologie națională*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 103.
- ²² Johann Ferdinand Neugebauer, *Die Donau-Fürstenthümer. Gesammelte Skizzen geschichtlich-statistisch-politischen Inhalts*, Breslau, 1854-1856, I, p. 5, apud K. Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918. Un studiu imagologic*, în românește și introducere de Dumitru Hîncu, București, Editura Univers, 1995, p. 123.
- ²³ Hippolyte Castille, *Portraits politiques et historiques aux dix-neuvième siècle: Le Prince Alexandre Ghica IX, caimacam de Valachie, et Nicolas Conaki-Vogorides, Caimacam de Moldavie*, Paris, 1857, p. 47, apud T. W. Riker, *op. cit.*, p. 8.
- ²⁴ G. Le Cler, *Le Moldo-Valachie. Ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*, Paris, E. Dentu, 1866, pp. 135-136.
- ²⁵ Cf. Andreia Roman, *Le populisme quarante-huitard dans le Principatés Roumaines*, Bucarest, Les Éditions de la Fondation Culturelle Roumaine, 1999, pp. 8, 75-82 și *passim*.
- ²⁶ *Ibidem*, p. 134 și urm. Și *passim*.
- ²⁷ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România*, vol. I, *De la origini până la 1866*, partea I, București, Albert Baer, 1910, pp. 4-5.
- ²⁸ Apud G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediție Al. Piru, Editura Minerva, București, 1982, p. 194.
- ²⁹ *Ibidem*, p. 136. Ideea exprimată de noi, aici, este consecința meditației pe marginea excelentului studiu al lui S. Antohi, *Cuvintele și lumea. Constituirea limbajului social-politic modern în cultura română*, în Idem, *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, ediția a II-a revăzută, Iași, Editura Polirom, 1999, pp. 153-196.

- ³⁰ Ioan Chindriș, *Vocația creștină a Școlii Ardelene*, în Idem, *Naționalismul modern. Eseuri infidele*, Cluj-Napoca, Editura "Clusium", 1996, pp. 96-97.
- ³¹ S. Antohi, *Utopie și revoluție a la roumaine: 1848*, în Idem, *Civitas imaginalis*, ed. cit., pp. 99-100.
- ³² "Alăuta Românească", [7 noiembrie 1837], Supliment la nr. 88 al "Albinei românești", p. 370.
- ³³ Cf. Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830. Répertoire et textes inédites*, Bucarest, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1970, p. 100.
- ³⁴ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu*, traducere Georgeta Penelea Filitti, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 180.
- ³⁵ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, București, Editura Carol Göbl, vol. III, 1903, (citată, *infra*, *Anul 1848...*), p. 39.
- ³⁶ I. Ghica, *Opere*, I, ed. îngrijită de Ion Roman, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956, p. 324.
- ³⁷ Cf. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.
- ³⁸ Cezar Bolliac, *Mozaicul social*, în Idem, *Scrieri*, II, ediție de Andrei Rusu, București, Editura Minerva, 1983, p. 134.
- ³⁹ Despre sensul ridicării țăranilor, în temeiul luptei împotriva obligațiilor cu caracter feudal, a contradicțiilor de clasă, la 1848, vezi Apostol Stan, *Aspecte ale mișcării țărănești în timpul revoluției de la 1848 în Țara Românească*, în "Studii și materiale de istorie modernă", București, II, 1960, pp. 155-186; Dan Berindei, *Contradicțiile de clasă în desfășurarea revoluției muntene de la 1848*, în "Studii", XI, 1958, nr. 3.
- ⁴⁰ Apud S. Antohi, *op. cit.*, p. 103.
- ⁴¹ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu*, pp. 344-345.
- ⁴² Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de Emil Vîrtosu, Editura Științifică, București, 1974, pp. 79-93: *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiți și către Mitropolitul [1821]*.
- ⁴³ Eufrosin Poteca, *Către episcopul Argeșului*, [17/29 august 1826], în vol. *Antologia gândirii românești. Sec. XV-XIX, Partea I*, București, Editura Politică, 1967, pp. 184-185.
- ⁴⁴ M. Kogălniceanu, *Opere*, vol. I, *Beletristica, studii literare, culturale și sociale*, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1974, p. 552: *Dezrobirea țiganilor*.
- ⁴⁵ *Ibidem*, p. 553.
- ⁴⁶ "Popolul suveran", 1, nr. 15, din 2 august 1848.
- ⁴⁷ Eufrosin Poteca, *Ce am făcut eu în mănăstire de la iunie 1848 până acum, la februarie 13, anul 1849?*, apud *Antologia gândirii românești*, I, pp. 191-192. Pentru mai multe detalii, vezi Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, pp. 689-699: *Propaganda revoluționară prin comisari*.
- ⁴⁸ Vezi, pentru clarificări conceptuale, Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, București, Editura Curtea Veche, 2003, *passim*.
- ⁴⁹ Vezi, de exemplu, C. Bolliac, *Populul*, în Idem, *Scrieri*, ed. cit., II, pp. 119-121.
- ⁵⁰ Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă (1830-1860)*, vol. I, antologie, studiu și bibliografie de P. Cornea, text stabilit, note și medalioane biografice de M. Zamfir, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1969, p. 55. Istoricul Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor: 1804-1945*, trad. de Andreea Doica, prefață de Lucian Leuștean, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 55, scria despre *Proclamația de la Islaz* că reprezintă "un amestec ambiguu de idealuri constituționale și reforme agrare" [subl. ns. D.B.].
- ⁵¹ N. Bălcescu, *Question économique des Principautés Danubiennes*, în Idem, *Opere*, II, ed. Gh. și Elena Zane, București, Editura Academiei, 1982, p. 76. Vezi și Idem, *Reforma socială la români*, în *loc. cit.*, p. 157.
- ⁵² *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. II, București, 1902, pp. 359-360. Vezi și Cornelia Bodea, *op. cit.*, II, p. 705.
- ⁵³ *Anul 1848...*, III, pp. 243-244.
- ⁵⁴ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 706 și urm.
- ⁵⁵ *Anul 1848...*, III, pp. 293-294.

- ⁵⁶ Procesele verbale ale acestor ședințe se regăsesc în *Ibidem*, pp. 321-326 (ședința I, din 10/22 august); pp. 341-345 (ședința a II-a, din 11/23 august); pp. 361-370 (ședința a III-a, din 12/24 august); pp. 390-399 (ședința a IV-a, din 13/25 august); pp. 437-443 (ședința a V-a, din 14/26 august); pp. 464-476 (ședința a VI-a, din 16/28 august); pp. 491-498 (ședința a VII-a, din 17/29 august); pp. 511-518 (ședința a VIII-a, din 18/30 august). Dezbaterile Comisiei proprietății sunt incluse și în Cornelia Bodea, *op. cit.*, pp. 713-764. Vezi și Apostol Stan, *Le probleme agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, Bucarest, Édition de l'Academie, 1971, *passim*.
- ⁵⁷ *Anul 1848...*, III, pp. 541-542. Vezi și Cornelia Bodea, *op. cit.*, pp. 765-766: *Dizolvarea Comisiei proprietății – Decret nr. 460 al Locotenenței domnești, 19/31 august*.
- ⁵⁸ *Anul 1848...*, III, pp. 367-368, 467-468. Vezi și *Ibidem*, p. 496: “Noi ne ținem cu toții de sfânta Constituție”.
- ⁵⁹ *Ibidem*, pp. 366-367. Vezi și *Ibidem*, pp. 392 și 395. Pentru apărarea, de către boieri, a prevederilor Regulamentului în chestiunea agrară, vezi *Ibidem*, de exemplu pp. 325-326, 343.
- ⁶⁰ *Ibidem*, pp. 344, 364.
- ⁶¹ Deputatul Radu Ceaulescu își cerea iertare pentru faptul de a-i fi “robit” pe țărani. El recunoștea, la 13/25 august: “voi erați robi și mai robi încă decât țiganii” (*Ibidem*, p. 391).
- ⁶² *Ibidem*, p. 366.
- ⁶³ Iată câteva exemple din declarațiile țăranilor: “noi suntem Statul” (*Ibidem*, p. 494); “Poporul român este statul” (*Ibidem*, p. 517); “Dacă statul nu va avea putere, eată noi îi dăm putere” (*Ibidem*, p. 495); “întindeți mâna a încheia toate clasele societății într-un singur corp pe care să-l putem numi fără rușine Nația Română” (*Ibidem*, p. 442); “La orice cerere a mumei noastre patrii, suntem în picioare [...]” (*Ibidem*, p. 518), etc.
- ⁶⁴ *Ibidem*, p. 518.
- ⁶⁵ *Ibidem*, p. 324.
- ⁶⁶ *Ibidem*, p. 443.
- ⁶⁷ *Ibidem*, p. 494.
- ⁶⁸ *Ibidem*, p. 495.
- ⁶⁹ *Ibidem*, p. 517.
- ⁷⁰ *Ibidem*, p. 442.
- ⁷¹ *Ibidem*, p. 518.
- ⁷² *Ibidem*, p. 494. Vezi și p. 493.
- ⁷³ *Ibidem*, p. 343.
- ⁷⁴ *Ibidem*, pp. 393-394.
- ⁷⁵ *Ibidem*, pp. 362-363 și 369.
- ⁷⁶ *Ibidem*, p. 440.
- ⁷⁷ *Ibidem*, p. 441.
- ⁷⁸ *Ibidem*, p. 514.
- ⁷⁹ *Ibidem*, p. 439.
- ⁸⁰ *Ibidem*, pp. 491-492.
- ⁸¹ *Ibidem*, p. 517.
- ⁸² *Ibidem*, mai ales pp. 493-494 și 517.
- ⁸³ *Ibidem*, p. 498.
- ⁸⁴ *Ibidem*, p. 516.
- ⁸⁵ Cf. “Popolul suveran”, 1, nr. 16, din 6 august 1848 și nr. 17, din 9 august 1848.
- ⁸⁶ *Ibidem*, nr. 1, din 19 iunie 1848, p. 3.
- ⁸⁷ *Ibidem*, nr. 39, 11 septembrie 1848, p. 159.
- ⁸⁸ *Anul 1848...*, I, București, 1902, pp. 159-160.
- ⁸⁹ *Ibidem*, pp. 376-378.
- ⁹⁰ C. D. Aricescu, *Memoriile mele*, în Idem, *Scrieri alese*, ediție îngrijită de Dan Simonescu și Petre Costinescu, prefață de Ștefan Cazimir, București, Editura Minerva, 1982, p. 190.
- ⁹¹ C. A. Rosetti, *Corespondența*, ed. de Marin Bucur, București, Editura Minerva, 1980, p. 273: către I. Ghica, 17 aprilie 1854.
- ⁹² N. Bălcescu, *Manualul bunului român* [1852], în *Antologia gândirii românești*, I, pp. 285-287.
- ⁹³ M. Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București, 1967, p. 234.
- ⁹⁴ Apud P. Cornea, M. Zamfir, *op. cit.*, I, p. 133.
- ⁹⁵ Costache Negri, *Scrieri social-politice*, ed. de E. Boldan, București, Editura Politică, 1979, p. 70.

⁹⁶ N. Bălcescu, *Despre împroprietărirea țăranilor*, în *Opere*, II, p. 25.

⁹⁷ "Dâmbovița", 1, nr. 79, 18 iulie 1859.

⁹⁸ M. Kogălniceanu, *Opere*, III, Partea 1, București, Editura Academiei, 1983, p. 388.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 420.

¹⁰⁰ Despre preliminariile diplomatice ale acestei acțiuni, vezi Dumitru Ivănescu, *Preliminariile diplomatice ale loviturii de stat din 2/14 mai 1864*, în vol. *Itinerarii istoriografice*, Iași, 1996, p. 155 și urm. Dintre lucrările mai vechi pe această temă, trimite, pentru logica și claritatea prezentării, la Al. Lapedatu, *Austria și lovitura de stat de la 2/14 mai 1864. Cu trei serii de acte inedite privitoare la acest eveniment*, București, 1946.

¹⁰¹ *Acte și legiuri privitoare la chestia țăărănească*, adunate de D. C. Sturdza-Scheianu, I, 2, București, 1907, pp. 892-903.

¹⁰² Pentru detalii, dintre multele lucrări consacrate legii rurale, trimitem la una din cele mai complete, anume N. Adăniloiaie, Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, București, Editura Academiei, 1967.

¹⁰³ Vezi Gr. Chiriță, *Condiția politică a țăărănimii în epoca Unirii. Contribuția ei la crearea României moderne (1856-1866)*, în "Revista de Istorie", 37, 1984, 1, pp. 13-28, 2, pp. 149-166.

¹⁰⁴ Asupra acestui moment, vezi, mai ales, Dumitru Vitcu, *11 februarie 1866 – hermeneutica unei pretinse revoluții*, în AIIIX, 29, 1992, pp. 159-182.

¹⁰⁵ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu*, ed. cit., p. 375.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 378.

¹⁰⁷ Eugen Weber, *La Fin des terroirs. La modernisation de la France rurale 1870-1914*, Paris, Fayard, 1983.